

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА****БИБА Ю. В.,**аспірант кафедри теорії, історії права
і держави та конституційного права
(Національний університет державної
фіскальної служби України)

УДК 343.01

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-2-21>**РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ
У ВИГЛЯДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В ІСТОРИЧНИХ МЕЖАХ (1970–2004 РР.)**

У статті здійснено ретроспективний аналіз виконання покарань у вигляді позбавлення волі через призму історико-правових явищ. Доведено, що історично-правовий досвід дослідження виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк допомагає не тільки підвищенню ефективності виправлення і ресоціалізації засуджених, а і вдосконаленню норм кримінально-виконавчого законодавства України.

Ключові слова: ретроспективний аналіз, виконання покарання, позбавлення волі, виправлення, ресоціалізація, засуджений.

В статье осуществлен ретроспективный анализ исполнения наказаний в виде лишения свободы через призму историко-правовых явлений. Доказано, что исторически-правовой опыт исследования исполнения наказания в виде лишения свободы на определенный срок помогает не только повышению эффективности исправления и ресоциализации осужденных, но и совершенствованию норм уголовно-исполнительного законодательства Украины.

Ключевые слова: ретроспективный анализ, исполнение наказания, лишение свободы, исправление, ресоциализация, осужденный.

In article the retrospective analysis of execution of imprisonment through a prism of the historical and legal phenomena is carried out. It is proved that historical and legal experience of a research of execution of the punishment in the form of imprisonment for a certain term helps not only to increase in efficiency of correction and resocialization of convicts, and and improvement of standards of the criminal and executive legislation of Ukraine.

Key words: retrospective analysis, execution of punishment, imprisonment, correction, resocialization, convict.

Вступ. Серед наявних важливих інструментів пізнання будь-якого правового інституту, в тому числі й інституту виконання покарання у вигляді позбавлення волі, є історія вчень про минуле, теперішнє і майбутнє. Із цього приводу ми поділяємо позицію М.М. Карамзіна про те, що правителі, законодавці діють за вказівками історії й дивляться на її листи, як мореплавці – на креслення морів [1, с. 31]. Більше того, саме покарання у вигляді позбавлення волі, як свідчить історія, було і продовжує залишатися найбільш розповсюдженим видом покарання не тільки в Україні, а і в інших зарубіжних країнах.

Тому, розкриваючи зміст зазначеної статті в історичних межах (1970–2004 рр.), важливо наголосити, що у вітчизняній історії держави і права вченими проблема виконання покарань у вигляді позбавлення волі досліджувалася поверхово.

На нашу думку, це пов'язано з тим, що виправно-трудова система виконання кримінальних покарань у вигляді позбавлення волі, з одного боку, була закрита, а з іншого, в ній збереглися риси, притаманні колишній радянській адміністративно-командній системі й пов'язані з не виправдано жорстким централізмом, закритістю, нехтуванням законних прав і свобод засуджених, а також ступенем негативного впливу цього виду покарання на засуджених у місцях несвободи.

Серед репрезентативних джерел інформації про всебічність вивчення різних сторін діяльності системи виконання покарань у вигляді позбавлення волі, достовірність як кількісних, так і якісних його характеристик, ми виділяємо: нормативно-правове регулювання; спеціальний перепис засуджених; проведення ґрунтовних наукових досліджень на рівні кандидатських та докторських дисертацій; реформування пенітенціарної системи; приведення її у відповідність до міжнародних стандартів та досвіду зарубіжних держав.

Проблемам виконання покарання у вигляді позбавлення волі присвячена значна кількість досліджень. Підґрунтя для їх вирішення заклали у своїх працях відомі вітчизняні та зарубіжні вчені-криміналісти й практики-пенітенціаристи кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. (О.Ф. Кістяківський, С.П. Мокринський, С.В. Познишев, М.Д. Сергєєвський, М.С. Таганцев, І.Я. Фойницький, В.М. Бризгалов, М.М. Гернет, О.І. Зубков, І.І. Карпець, Л.Г. Крахмальник, П.І. Люблінський, О.О. Малиновський, О.С. Міхлін, О.О. Наташев, І.С. Ной, М.М. Паше-Озерський, В.А. Познанський, О.Л. Ременсон, І.Г. Богатирьов, О.І. Богатирьова, Є.М. Бодюл, О.М. Джужа, О.І. Іваньков, О.Г. Колб, І.М. Копотун, В.О. Корчинський, Г.О. Радов, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, С.Я. Фаренюк, В.П. Філонов, О.І. Фролов, С.І. Халимон, О.В. Хорошун, С.В. Царюк, Ю.В. Шинкарьов, О.О. Шкута, О.В. Щербина, Д.В., Ягунов, І.С. Яковець, А.О. Яровий, М.М. Яцишин та ін).

Результати дослідження. Варто зазначити, що до середини 80-х років ХХ століття в Україні вітчизняні вчені не мали широкого доступу до архівних джерел і документів, а їх обмеженість не дозволяла в повному обсязі проводити наукові розвідки в даній сфері, а ще гірше, коли вченим заборонялося відкрито висловлювати свою точку зору на ті чи інші проблеми виконання покарання у вигляді позбавлення волі, виключенням були наукові конференції та круглі столи.

Разом із тим фахівцями у галузі історії держави і права доведено, що будь-яке дослідження повинно мати свою власну писану історію, яка дозволяє подивитися на проблеми минулого і врахувати їх під час розроблення нормативно-правових актів у майбутньому. Крім того, історичний досвід – це важлива частина теоретичної науки, завдяки якій розробляються теоретичні та прикладні концепції, моделі виконання покарання у вигляді позбавлення волі.

Слід також занотувати думки зарубіжного вченого-філософа М. Фука, який у власній праці «Наглядати та карати» ґрунтовно проаналізував історію народження та становлення в'язниць пенітенціарної системи у Франції і висловив ряд перспективних положень про те, що: історія покарань – це історія постійних реформаторських проєктів; період зміни тортур на більш гуманні покарання; великі інституційні зміни, пов'язані з появою новітніх кодексів тощо [2, с. 13].

Таким чином, погляди М. Фука і сьогодні актуальні для кримінально-виконавчої системи України з погляду створення нової прогресивної системи виконання покарання у вигляді позбавлення волі, сучасних установ виконання покарань, з одиночним і блочним утриманням засуджених, відмовою від використання праці засудженого як обов'язку тощо.

Крім того, не слід забувати, що саме історія повчає нас не допускати помилки, які були здійснені в минулому і доводить, що у ХХІ столітті вчені повинні дещо інакше розглядати мету покарання за вчинений злочин, на тлі сучасних реформаторських процесів.

От чому так важливо звертатися до відповідних праць істориків, статистів, фахівців у галузі теорії держави та права, кримінального та кримінально-виконавчого права. Саме дослідження цих науковців дозволяють встановити як суб'єктивні, так і об'єктивні причини

виникнення проблем виконання покарання у вигляді позбавлення волі, запропонувати практиці нові підходи до їх усунення.

До речі, у 70-х роках ХХ століття відомий зарубіжний вчений І.В. Шмаров, досліджуючи заходи подолання негативних наслідків кримінального покарання у вигляді позбавлення волі, зауважував, що такі ознаки середовища засуджених, як кругова порука, прагнення до насильства, паразитизм, перекручування ціннісних орієнтацій, характеризуються сталістю, консерватизмом та тюремною субкультурою, тим самим різні мікрогрупи засуджених намагаються втягнути у сферу свого впливу нових осіб, а тому чим більший ступінь ізоляції та порушення соціально корисних зв'язків, тим більші можливості впливу однієї особи на іншу в умовах ізоляції [3, с. 85].

Тому ми поділяємо позицію зарубіжного вченого А.М. Олійника про те, що, на жаль, прояви субкультури, які присутні в місцях несвободи, певним чином впливають на стосунки засуджених з адміністрацією установ виконання покарань. Проте, як би вороже не склалися ці відносини, головним, на думку вченого, є те, що в будь-якій тюремній субкультурі спілкування між засудженими і адміністрацією передбачає високу ступінь кооперації та готовність до надання взаємних послуг [4, с. 24].

Вітчизняний вчений В.І. Рудник ще в 90-х роках ХХ століття писав, що за своїм соціальним змістом покарання у вигляді позбавлення волі є певною соціально-правовою системою, що відтворює взаємозв'язок його застосування не тільки для окремого засудженого, а його найближчого оточення та суспільства в цілому, відтворює діалектично найсуттєвіші суперечності кримінального покарання [5, с. 9].

Проведений нами сучасний аналіз ролі засудженого в місцях несвободи показав, на жаль, невтішну картину. Так, більшість засуджених до покарання у вигляді позбавлення волі за час перебування в місцях несвободи виконують свою соціальну функцію всього на 25%, а 75%, що пов'язано саме із втратою навичок виконання соціальних функцій. Особливо це прослідковується в засуджених неповнолітніх і жінок.

У подальшому розвитку виправно-трудова політика держави щодо виконання покарання у вигляді позбавлення волі відкритість архівних джерел із даної проблематики дозволила подивитися на проблему виконання покарання у вигляді позбавлення волі з позиції необхідності розроблення нового виправно-трудова кодексу України та виокремити декілька етапів розвитку історіографії проблеми.

Ураховуючи, що вітчизняні та зарубіжні вчені до 1970 року певною мірою провели дослідження щодо даного виду покарання, ми в межах нашого дослідження виділимо два основні періоди: перший – радянський період (1970–1990 рр.); другий – пострадянський період (з 1991 року – теперішній час). До речі, варто зазначити, що вказані нами періоди вивчення покарання у вигляді позбавлення волі цілком збігаються з історичними межами суспільно-політичного розвитку та життя нашої країни.

Запропонована періодизація виходить з умовної класифікації наукової історичної літератури, яка є вільною в інтернет-доступі, та вивчення документів і матеріалів в архівах адміністрації Державної кримінально-виконавчої служби України. Крім того, варто зазначити, що до 1970 року вітчизняними і зарубіжними вченими в наукових дослідженнях викладена історіографія покарання у вигляді позбавлення волі.

Однак цілісного наукового дослідження виконання покарання у вигляді позбавлення волі в історичних межах 1970 року і до теперішнього часу вітчизняними вченими не проводилося, що й стало актуальною проблемою наукового пошуку.

До речі, систему норм, що регулювали відносини у сфері виконання покарання у вигляді позбавлення волі, визначав Виправно-трудова кодекс України, затверджений у грудні 1970 р. [6]. Потреба у виданні загальносоюзного виправно-трудова законодавства в якості основи для кодифікації відповідного республіканського законодавства стала особливо очевидною вже у процесі обговорення та прийняття на другій сесії Верховної Ради СРСР п'ятого скликання, у грудні 1958 р., Основ кримінального законодавства і Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік.

Виправно-трудоий кодекс УРСР, як і виправно-трудоі кодекси інших союзних республік, не тільки відтворював, конкретизував і доповнював відповідні положення загальносоюзного виправно-трудоого законодавства, але і самостійно вирішував багато питань виправно-трудоого характеру, регулювання яких належало до компетенції союзних республік.

Таким чином, даний документ, на думку зарубіжного вченого Л.Г. Крахмальника, не тільки закріпив єдність принципів, завдань, форм і методів виправно-трудоого впливу на засуджених до позбавлення волі, а був покладений в основу прийнятих у всіх союзних республіках «Положень про виправно-трудоі колонії і тюрми міністерств внутрішніх справ» [7, с. 5].

На Україні «Положення про виправно-трудоі колонії і тюрми МВС УРСР» було затверджене Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 21 липня 1961 р. Це Положення стало важливою віхою в розвитку норм національного виправно-трудоого права у зв'язку з тим, що протягом багатьох років усі найважливіші сторони функціонування установ виконання кримінальних покарань у вигляді позбавлення волі регламентувалися лише загальносоюзними нормативними актами, що мали до того ж переважно відомчий характер, а це певним чином впливало на прийняття рішень щодо виправлення і ресоціалізації засуджених.

Таким чином, починаючи з 1961 р. в Україні відновилася правотворча діяльність у сфері виправно-трудоих відносин, причому, на думку вітчизняних і зарубіжних вчених, затвердження цих актів Указом Президії Верховної Ради УРСР надавало їм більшу юридичну силу в порівнянні з нормативними актами, що видавалися нижчими по відношенню до Президії Верховної Ради державними органами республіки [8, с. 57].

Важливо зазначити, що в даному положенні передбачалося в якості одного з найважливіших завдань місць позбавлення волі «виправлення та перевиховання засуджених із метою підготовки їх до чесного трудоого життя». Таким чином, як зазначає вітчизняний дослідник Ю.А. Фролов, оновлене виправно-трудоє законодавство визнавало мету виправлення та перевиховання і одночасно підкреслювало більш глибокий якісний зміст самого виховно-трудоого процесу, його кінцевого результату [9, с. 81].

Однак практика застосування нового законодавства виявила цілу низку його недоліків, а суттєві соціально-політичні, економічні та правові зміни в суспільстві, що сталися наприкінці 80-х років ХХ ст., поставили на порядок денний питання про реформу законодавства у сфері виконання кримінальних покарань.

Слід згадати і про те, що Україна у 70–80-ті ХХ ст. роки фактично не мала самостійної концепції кримінально-виконавчої політики, розвитку правових засад виконання покарань. Усі зміни і доповнення республіканського законодавства являли собою «зліпок» із відповідних загальносоюзних законодавчих (а часом – і підзаконних) норм.

У законодавстві, теорії та на практиці, переважав суттєво виражений «пенітенціарний» ухил, що сприяло недооцінюванню заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, перешкоджало пошуку та реалізації дієвих альтернатив цього покарання. Відсутність ефективної системи альтернативних заходів у числі інших причин, безсумнівно, спонукала судові органи невинуватно широко застосовувати реальне позбавлення волі.

Таким чином, до кінця 80-х років ХХ ст. сформувалися не тільки суто юридичні, але і соціально-політичні передумови реформування правових основ виконання кримінальних покарань. Причому зазначені обставини не дозволяли йти шляхом часткових поправок, а зумовлювали необхідність нової кодифікації.

У 1985–1986 рр. була проведена певна підготовча робота, аналіз та систематизація законодавчих і підзаконних актів, пропозицій, що були висловлені у пресі. З 1986 р. у Всесоюзному науково-дослідному інституті радянського законодавства під керівництвом професора М.О. Стручкова поновилася робота над проектом загальносоюзних Основ кримінально-виконавчого законодавства. У подальшому у 1987 р. авторський колектив у складі М.О. Стручкова, О.С. Міхліна і В.В. Шмарова підготував концепцію Основ кримінально-виконавчого законодавства Союзу РСР і союзних республік, яка пройшла обговорення в Інституті прокуратури СРСР і у Всесоюзному науково-дослідному інституті МВС СРСР.

У цей час в Україні вітчизняними вченими в галузі історії держави і права, кримінального та кримінально-виконавчого права розглядалося питання щодо уточнення наукових позицій із приводу подолання консервативних поглядів на теорію виправно-трудового права і його роль в історії нашої держави. Тому 1989–1990 роки справедливо можна вважати початком нового історичного процесу перетворення виправно-трудового законодавства на кримінально-виконавче.

Переконливим у цьому контексті є позиція І.В. Штанька, який вважав, що кризові явища, що виникли в цей історичний період у місцях позбавлення волі, супроводжувалися, на жаль, зростанням злочинності, захопленням заручників, груповою порукою засуджених, а тому сфера виконання кримінальних покарань вимагала докорінних змін [10, с. 8].

Важливо наголосити, що формування нової кримінально-виконавчої парадигми виконання покарання у вигляді позбавлення волі розпочалося в Україні ще за часів радянської доби, коли у 1991 році постановою Ради Міністрів УРСР було затверджено Концепцію «Про основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи Української РСР» [11]. З позиції сучасного дослідження саме ця постанова поклала початок відродження вітчизняної кримінально-виконавчої системи і змусила внести суттєві зміни до чинного на той час виправно-трудового кодексу України.

Зокрема, як зазначає вітчизняна вчена Г.С. Резніченко, зміни, які були внесені до Виправно-трудового кодексу, суттєво вплинули на режим відбування засудженими покарання: він був пом'якшений, значно були розширені права та свободи засуджених, збільшено кількість побачень для засуджених із рідними та близькими, знято обмеження в листуванні, поліпшено комунально-побутові умови, медичне обслуговування, харчування тощо [12, с. 79].

Таким чином, за тридцять три роки в історії виконання покарання у вигляді позбавлення волі відбулися суттєві зміни, суть яких полягає: в гармонізації національного законодавства у сфері виконання кримінальних покарань; приведенні його умов до міжнародних стандартів; створенні підґрунтя для прийняття нового кримінально-виконавчого кодексу тощо.

Із прийняттям Верховною Радою України 11 липня 2003 року Кримінально-виконавчого кодексу України набуло більшої чіткості правове регулювання виконання покарання у вигляді позбавлення волі, зокрема в частині відбування покарання неповнолітніми особами, посилення правового статусу засуджених жінок, які є вагітними і мають дітей віком до трьох років, та гуманізації виконання цього виду покарання.

Більше того, утворення кримінально-виконавчих установ за рівнями безпеки, структурних дільниць карантину, діагностики і розподілу, ресоціалізації, посиленого контролю, соціальної реабілітації дозволили адміністрації установи виконання покарання створити цілісну систему стимулювання правослужняної поведінки засуджених до покарання у вигляді позбавлення волі. Надані правові та соціально-психологічні підстави диференціації та індивідуалізації виконання покарання [13].

Саме дані підстави, як визначає вітчизняний вчений М.С. Пузирьов, хоча і були вироблені у виправно-трудовому праві, тобто за радянських часів, проте їхнє історично минуле зародилося набагато раніше. Тому саме друга кодифікація виправного трудового права (1970–2004 рр.) заклала підвалини більш широкого застосування в установах виконання покарань диференціації та індивідуалізації виконання покарання у вигляді позбавлення волі і пройшла складний і суперечливий шлях розвитку в історії вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства [14, с. 302].

Висновок. Проведений нами ретроспективний аналіз виконання покарання у вигляді позбавлення волі показав, що даний вид покарання має свою власну писану історію, свої закономірності і характеризується спрямованістю нормативно-правових актів і кримінально-виконавчої практики на вдосконалення і гуманізацію процесу виправлення та ресоціалізації засуджених в установах виконання покарань.

Більше того, історико-правове дослідження виконання покарання у вигляді позбавлення волі допомагає прогнозувати розвиток кримінально-правового впливу на злочинність

взагалі, неповнолітніх, жінок і чоловіків зокрема, реалізації в даній спеціальній сфері вимог державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації.

Доведено, що в 1989–1990 роки справедливо можна вважати початком нового історичного процесу перетворення виправно-трудового законодавства на кримінально-виконавче.

Список використаних джерел:

1. Карамзин Н.М. Предание веков. Москва : Правда. 1988. 768 с.
2. Фуко Мишель. Наглядати й карати. Народження в'язниці. Київ : Основи, 1998. 392 с.
3. Шмаров И.В. Преодоление отрицательных последствий отбывания наказания. *Советское государство и право*. 1965. № 3. С. 87–93.
4. Олейник А.Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти. Москва : ИНФА. Москва, 2001. XXI, 418 с.
5. Рудник В.И. Отрицательные последствия применения уголовного наказания в виде лишения свободы и основные меры их нейтрализации : дис... кандидата юрид. наук : 12.00.08. Киев, 1990. 241 с.
6. Виправно-трудовий кодекс України : затв. Законом від 23 грудня 1970 р. Київ : Правник, 1996. 71 с.
7. Крахмальник Л.Г. Особенности республиканских положений об исправительно-трудовых колониях и тюрьмах. Саратов : Изд-во Саратовского юрид. ин-та им. Д.И. Курского, 1963. 72 с.
8. Законодательство и законодательная деятельность в СССР / Васильев Ю.С., Евтеев М.П., Королев Ю.А., Мицкевич А.В. и др. Москва : «Юрид. лит.», 1972. 328 с.
9. Фролов Ю.А. Организационно-правовые преобразования системы учреждений и органов, исполняющих наказание, в Украинской ССР. Киев : КВШ МВД СССР, 1984. 100 с.
10. Штанько И.В. Пенитенциарная система Украины: состояние, проблемы реформирования, пути совершенствования. *Новая концепция Пенитенциарной системы Украины* : материалы междунар. семинара рук. работников уголов-исполн. системы. Киев, 24-25 нояб. 1994 г. / под. ред. И.В. Штанько, А.В. Левочкина. Киев : РИО КИВД при УАВЛ, 1995. 160 с.
11. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 р. № 88 «Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» (Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 33 (33-92-п) від 27.01.92)
12. Резніченко Г.С. Особливості виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі щодо засуджених жінок : монографія. Одеса : ОДУВС, 2009. 173 с.
13. Кримінально-виконавчий кодекс України : станом на 16 січ. 2017 р. : відповідає офіц. тексту. Харків : Право, 2017. 90 с.
14. Пузирьов М.С. Індивідуалізація виконання покарання у вигляді позбавлення волі у кримінально-виконавчій політиці та законодавстві України до початку ХХ століття. *Центральноукраїнський правничий часопис Кіровоградського юридичного інституту ХНУВС* : зб. наук. пр. Кіровоград : КірюОІ : ХНУВС. Спец випуск. 2011. № 1. С. 302.

